

Kategoria stylów życia w twórczości naukowej Elżbiety Tarkowskiej

Kategoria stylu życia

Kategoria stylu życia odnosi się do różnic w sposobach funkcjonowania na co dzień, na które składają się konfiguracje wyborów związanych z systemem wartości, relacjami i codziennymi praktykami (Jacyno 2012). Max Weber użył pojęcia stylu życia, aby podkreślić kulturowe uwarunkowania zróżnicowań statusowych. Polemizował z Marksem, który różnice statusowe wiązał przede wszystkim ze zróżnicowaniem klasowym i posiadaniem – bądź nie – środków produkcji (Jacyno 2012). Od tej pory pojęcie stylu życia jest stosowane, ażeby tłumaczyć zachowania, które nie wynikają z ekonomicznego zróżnicowania w obrębie społeczeństwa. W 1929 roku Albert Thomas przeprowadził badania porównawcze nad standardem życia robotników pracujących w fabrykach samochodów w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej, sponsorowane przez Forda (De Grazia 2005). Okazało się, że robotnicy europejscy zarabiają mniej i mają słabszy dostęp do zróżnicowanego pożywienia, ubrań i artykułów gospodarstwa domowego oferowanych na rynku, a także dobrego standardu mieszkaniowego. Jednocześnie badania pokazały, że kwestie standardu życia nie miały dla nich dużego znaczenia, a od wysokich zarobków bardziej liczyło się posiadanie czasu wolnego od pracy. François Simiand interpretował te różnice przy użyciu kategorii stylu życia właśnie (*genre de vie*), argumentując, że robotnicy europejscy nie są zainteresowani amerykańskim standardem życia ze względu na odmienne preferencje, odmienny styl życia (De Grazia 2005). Pogląd ten był później skrytykowany przez Maurice'a Halbwachsa, który mieszkał przez pewien czas w Ameryce i twierdził, że wyższy standard życia umożliwiający zaspokojenie potrzeb, których się wcześniej nie uświadamiało, wpływa na styl życia i sprawia, że nowe potrzeby stają się ważne (De Grazia 2005).

W 1925 roku pojawiła się problematyka dystynkcji, czyli różnic kulturowych między poszczególnymi klasami społecznymi – ujmowanych jako odrębne style życia – podjęta w latach sześćdziesiątych XX wieku przez Pierre'a Bourdieu (2005). Edmond Goblot zauważył cechy dystynktywne stylu życia burżuazji, które niezależnie od poziomu materialnego rodzin z tej klasy, wyróżniały je na tle innych rodzin (De Grazia 2005).

W domu burżuazji, bez względu na to, jak biednej, musiał być specjalnie umeblowany pokój gościnny, oddzielne pokoje dla dzieci, kuchnia przylegająca do pokoi służby, gdyż pani domu nigdy nie wykonywała osobiście prac domowych. Bourdieu (2005) w latach sześćdziesiątych badał wybory kulturowe przedstawicieli klas: wyższej, średniej i „ludowej”. Wyniki badań wskazują na odmienne wybory przedstawicieli różnych klas i odmienne wartości kryjące się za tymi wyborami. Zdaniem Bourdieu w dysfunkcji smaku czy gustu przejawiają się różnice klasowe. W procesie socjalizacji dzieci przyswajają wartości, gust, smak właściwe swojej klasie, czyli swojemu ulokowaniu w społeczeństwie pod względem ekonomicznym.

Jak widzimy, kategoria stylu życia od początku swojego funkcjonowania wpisywała się w ważne społecznie tematy, będąc jednym z kluczowych pojęć debaty, czy i w jakim stopniu sposób życia grup i jednostek zależy od uwarunkowań ekonomicznych, a w jakim od kulturowych. Warto zwrócić uwagę, że pojęcie to ma charakter relacyjny (Jacyno 2012), gdyż styl życia nie wynika tylko z możliwości ekonomicznych i kultury danej grupy, ale również z miejsca, jakie ta grupa zajmuje w szerszej całości; pozycji, jaką posiada w porównaniu z innymi grupami i wobec innych grup. W ten sposób kategoria stylu życia łączy problematykę kultury z problematyką ubóstwa, czyli dwa podstawowe tematy zainteresowań naukowych Elżbiety Tarkowskiej. Stąd warto przyrzeć się polskim badaniom nad stylami życia, a następnie wykorzystaniu tej kategorii w pracach wspomnianej autorki.

Badania nad stylami życia w PRL-u

W latach 1978–1980 Zakład Badań nad Stylami Życia w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN pod kierunkiem Andrzeja Sicińskiego prowadził szeroko zakrojone badania nad stylami życia Polaków. Dodatkowo, porównywano style życia w Polsce i Finlandii. Elżbieta Tarkowska, choć nie uczestniczyła w samym etapie badawczym, była członkinią zespołu i zajmowała się opracowaniem i interpretacją zebranych materiałów.

Można sądzić, że badania zespołu Sicińskiego nad stylami życia w pewien sposób wyprzedzały swój czas. Porównując je do badań Bourdieu, prowadzonych w latach sześćdziesiątych XX wieku, można zauważyć, że podejście Bourdieu było synchroniczne, badania polskie brały zaś pod uwagę aspekt diachroniczny, uwzględniały przedwojenną genezę stylów życia w PRL-u oraz różne wpływy (np. mediów) modyfikujące style życia. Bourdieu szukał różnic w stylach życia między trzema głównymi klasami społecznymi, Siciński badał bogactwo i zróżnicowanie stylów życia w Polsce. Choć zarówno u Bourdieu, jak i u Sicińskiego kluczową kategorią w badaniach nad stylami życia były wybory podejmowane przez ludzi, to Bourdieu skoncentrował się na badaniu wyborów związanych z uczestnictwem w kulturze, podczas gdy Siciński przyjął podejście antropologiczne i badał wszystkie wybory, zarówno w życiu codziennym,

jak i w czasie odświeżonym. W badaniach pod kierunkiem Sicińskiego przez styl życia rozumiano zakres i formy codziennych zachowań jednostek lub grup, które są specyficzne dla ich usytuowania społecznego, czyli manifestują położenie społeczne oraz są postrzegane jako charakterystyczne dla tego położenia. Style życia pozwalają więc na szeroko rozumianą społeczną lokalizację ludzi (Tarkowska 2009). Siciński, podobnie jak Bourdieu, uważał, że w stylach życia przejawiają się różnice w położeniu społecznym, ale badał szerszy zakres wyborów niż Bourdieu.

Odmierna operacjonalizacja stylów życia w ujęciu Bourdieu i Sicińskiego może być wiązana z faktem, że badali społeczeństwa znajdujące się w zupełnie innej sytuacji. Społeczeństwo francuskie było społeczeństwem o względnie stabilnej strukturze społecznej i zróżnicowanych, odpowiadających segmentom klasowym, stylach życia. Wystarczyło skoncentrować się na dość wąskiej problematyce odmiennych wyborów kulturowych, by ukazać wyraziste i klarowne różnice między klasami. W podobny sposób przeprowadzone badania w PRL-u przyniosłyby mizerny efekt. Po pierwsze, społeczeństwo polskie oficjalnie było „bezklasowe”, władze dbały o dostęp do kultury wszystkich grup społecznych, organizując wycieczki z zakładu pracy do teatru czy opery. W związku z tym uczestnictwo w kulturze „wyższej” nie stanowiło cechy dystynktywnej przedstawicieli klasy wyższej. Po drugie, inaczej niż w teorii Bourdieu, według którego kapitał kulturowy wynika bezpośrednio z posiadanego kapitału ekonomicznego i odpowiada za szanse życiowe jednostki, w PRL-u to udział we władzy określał miejsce w systemie nierówności i szanse życiowe. Wysoka pozycja w partii dawała dostęp do ograniczonych w PRL-u dóbr materialnych i wykształcenia (Wasilewski 2006). Po trzecie, pewne segmenty przedwojennej struktury społecznej, jak ziemiaństwo, burżuazja, drobnomieszczaństwo (ludność żydowska) zanikły, z kolei inteligencja przedwojenna przetrwała w niewielkim procencie. Po wojnie Polska była krajem złożonym w zdecydowanej większości z ludności chłopskiej. Władze starały się utworzyć tak zwaną socjalistyczną klasę robotniczą oraz ludową inteligencję. Członkowie tych grup wywodzili się w większości z ludności chłopskiej (Wasilewski 2006). Wszystkie te czynniki wpływały na dużą zmienność w zakresie stylów życia oraz zróżnicowanie stylów życia, na przykład w ramach stylu inteligenckiego czy robotniczego obecne były różne motywy w zależności od pochodzenia społecznego, regionu pochodzenia czy biografii danej jednostki czy rodziny. Sądzić można, że z tych powodów Siciński zdecydował się na tak szerokie ujęcie problematyki stylów życia, czyli badanie wyborów w zakresie całego życia codziennego. Nie można było być pewnym, w której sferze pojawiają się znaczące różnice. Z tych również powodów korzystna była szersza perspektywa czasowa, badanie historii rodzin, by sprawdzić, czy istnieje ciągłość między przedwojennymi a powojennymi stylami życia i w jakich aspektach¹.

¹ Dziękuję Recenzentce za cenne uwagi na temat powodów różnic pomiędzy podejściami badawczymi Bourdieu i Sicińskiego.

Sądzę, że koncepcja stylów życia wypracowana przez Sicińskiego jest niedoceniana przez współczesnych badaczy stylów życia w Polsce, którzy inspirowani są bardziej podejściem Bourdieu (Jacyno 2012; Gdula, Sadura 2012), nawet jeśli badają wybory w życiu codziennym, a nie tylko wybory kulturowe (Gdula, Sadura 2012). Małgorzata Jacyno (2012) w rozdziale podręcznika *Współczesne społeczeństwo polskie* określiła badania Sicińskiego jako raczej socjologię życia codziennego niż badania stylów życia, nie podejmując próby przybliżenia czytelnikowi różnych stylów życia wyróżnionych przez zespół Sicińskiego.

Można sądzić, że badania Sicińskiego dobrze wpisałyby się we współczesną socjologię codzienności, koncentrując się na elementach banalnej codzienności oraz na przedmiotach materialnych zakotwicających powszednią rutynę (Tarkowska 2009). Co więcej, w badaniach Sicińskiego wyróżniono style życia nie tylko ze względu na zróżnicowania klasowe, ale również z uwagi na zróżnicowania pokoleniowe i między płciami. Analizowano przemiany stylu życia klas społecznych od okresu przedwojennego do czasu PRL-u. W badaniu tych zróżnicowań stylów życia dużą rolę odegrała Elżbieta Tarkowska.

Sam Siciński (1987) w swojej klasyfikacji stylów życia w wielkiej mierze uwzględniał ich psychologiczne uwarunkowania. Bazował na koncepcji *homo eligens*, człowieka wybierającego, którego opcje ograniczają warunki fizyczne, materialne, ekonomiczne i społeczne, i który w związku z tym ma mniejszą lub większą możliwość dokonywania wyborów. Wyodrębnił on sześć stylów życia: 1) styl życia z ograniczoną możliwością podejmowania wyborów; 2) styl życia unikający podejmowania wyborów; 3) styl życia poszukujący własnej ścieżki w życiu, wyższych wartości; 4) styl życia zorientowany na działanie jako wartość autoteliczną; 5) styl życia zorientowany na konserwatywne efekty działań, zachowanie przeszłości; 6) styl życia zorientowany na zmiany, innowacje. Kryterium wyodrębnienia takich stylów życia były posiadane możliwości i rodzaje dokonywanych wyborów w codziennym życiu. Siciński wyróżnił je metodą algorytmiczną. W pierwszym kroku zapytał, czy dane jednostki lub rodziny w ogóle mają możliwość dokonywania wyborów w życiu codziennym. Odpowiedzi: „nie ma możliwości wyboru” lub „wybór jest ograniczony”, leżały u podstaw pierwszego wyodrębnionego stylu życia. Jeśli dane jednostki miały możliwość wyboru, wówczas należało zadać pytanie, czy z niej korzystają. Jeśli unikały dokonywania wyborów, to można je było zakwalifikować do drugiego wyróżnionego stylu życia. Jeśli aktywnie dokonywały wyborów w życiu codziennym, to w kolejnym kroku algorytmu zadawano pytanie, czy istnieją jakieś stałe, określone sposoby dokonywania wyborów. Odpowiedź przecząca tworzyła trzeci styl życia, czyli poszukujący własnej ścieżki w życiu, wyższych wartości. Odpowiedź twierdząca otwierała kolejny krok algorytmu, czyli pytanie, jaka jest dominująca orientacja wobec działania. Dla czwartego stylu życia działanie było celem samym w sobie. Jeśli działanie było tylko środkiem do celu, to w kolejnym kroku zadawano pytanie, jaka jest orientacja działania. Dla stylu piątego charakterystyczna była

orientacja konserwatywna – na zachowanie przeszłości, z kolei dla szóstego orientacja na innowacyjność. Podsumowując, styl życia jednostek, rodzin lub zbiorowości w ramach teorii *homo elicens* analizowano za pomocą metody pięciu kroków, biorąc pod uwagę możliwości, sprawczość i rodzaje dokonywanych wyborów w codziennym życiu.

W zespole Sicińskiego funkcjonowała również alternatywna typologia autorstwa Aldony Jawłowskiej i Edmunda Mokrzyckiego (1978), w ramach której wyodrębniono trzy podstawowe style życia Polaków, z uwzględnieniem aspektu diachronicznego: 1) styl elitarny wywodzący się ze stylu życia przedwojennej inteligencji; 2) styl wiejski wywodzący się ze stylu chłopskiego; 3) styl neomieszkański wywodzący się od przedwojennego mieszczaństwa. Mniej rozpowszechniony przed wojną był kolejny styl – klasy robotniczej.

Tarkowska wraz z Anną Pawełczyńską (1987) odniosły wyniki badań empirycznych nad stylami życia do typologii Jawłowskiej i Mokrzyckiego. Okazało się, że typologia ta dobrze ujmuje zróżnicowania w codziennych wyborach, lecz w materiale empirycznym znaleziono wiele wariantów podstawowych stylów życia, związanych z procesami przeobrażeń i mobilnością powojennego społeczeństwa. Przykładowo, styl inteligencji ulegał przeobrażeniom ze względu na absorpcję nowych ludzi, wykształconych, aktywnych kulturalnie i społecznie, ale pochodzących z innych warstw społeczeństwa i w związku z tym wnoszących inne nawyki i sposoby zachowania. Drugim czynnikiem były odmienne uwarunkowania społeczno-gospodarcze po wojnie, które wymuszały koncentrację na utrzymaniu statusu rodziny, na przykład poprzez posiadanie luksusowych przedmiotów, zamiast zaangażowania w działalność społeczną lub kulturalną. Odmienne sytuacje i biografie badanych rodzin skutkowały odmiennymi wyborami życiowymi. Pawełczyńska i Tarkowska kładą nacisk na złożoność uwarunkowań i zróżnicowanie wariantów w obrębie wyróżnionych stylów życia.

W kolejnym opracowaniu badań nad stylami życia Tarkowska (1985, 1987a) zwraca uwagę na zróżnicowanie ze względu na wiek i płeć, bazując na koncepcji *homo elicens* Sicińskiego. Duża różnica rysuje się między pokoleniami, które urodziły się jeszcze przed wojną, a pokoleniami powojennymi. Biografie pierwszych są historiocentryczne, koncentrują się wokół zdarzeń kluczowych dla pamięci zbiorowej. Biografie drugich są egocentryczne, rzadko wychodzą poza sferę prywatną i wydarzenia osobiste. Wśród rozmówców dominowała orientacja na przeszłość, związana zwykle ze starszym wiekiem lub niezadowoleniem z przebiegu życia, oraz orientacja na terażniejszość, związana albo z osiągnięciem wymarzonego standardu życia, albo z poczuciem zamkniętych perspektyw ze względu na panujący ustrój polityczny. Rzadko u badanych dominowała orientacja na przyszłość, a jeżeli już, to wiązała się z młodym wiekiem i określonym etapem w życiu, na przykład oczekiwaniem na narodziny dziecka. Większość rozmówców nie myślała o swojej przyszłości, lecz o przyszłości swoich dzieci lub wnuków, mając nadzieję, że potomkowie będą mieli większe możliwości.

Jeśli chodzi o różnicowanie ze względu na płeć, to choć Tarkowska nie używała określenia gender, to w swojej pracy wskazywała na możliwości i ograniczenia związane z rolami genderowymi. Ograniczenia dotyczyły przede wszystkim roli kobiety, bez względu na pokolenie. To kobieta ponosiła większy ciężar związany z posiadaniem rodziny: poświęcała dla niej więcej swojego czasu i wysiłku, nierzadko rezygnowała z kariery zawodowej i rozwoju osobistego. Kobiety angażowały się w zachowanie przeszłości i nastawione były na terażniejszość, zamknięte w sferze prywatnej, z kolei mężczyźni byli bardziej nastawieni na przyszłość, poszukiwali zmian i innowacji.

Wkład Elżbiety Tarkowskiej w badania nad stylami życia w latach 1978–1980 w Polsce to zwrócenie uwagi na złożone wymiary położenia społecznego (płeć, wiek, pochodzenie, historia życia, stan posiadania, miejsce zamieszkania) i badanie stylów życia w ich rzeczywistym różnicowaniu.

Style życia a czas społeczny

Istotne różnicowania w stylach życia wiążą się z orientacją temporalną. W koncepcji *homo eligens*, którą inspirowała się Elżbieta Tarkowska, w przypadku piątego i szóstego stylu – konserwatywnego i innowacyjnego, orientacja temporalna stanowi bardzo ważny element stylu życia. Tarkowska w książce *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań* (1987b) zwraca uwagę na różnicowanie czasów społecznych w społeczeństwie, które zdaje się pokrywać ze różnicowaniem stylów życia. Tak więc w badaniach nad czasem społecznym Polaków Tarkowska zastosowała kategorię stylów życia.

W późniejszej książce, *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje* (1992), Tarkowska stawia tezę, że styl życia jest kategorią badawczą właściwą okresom stabilizacji, zastosowanie zaś czasu społecznego jako narzędzia analizy zjawisk społecznych jest szczególnie przydatne w czasach gwałtownych zmian i kryzysów. Analizuje ona pod tym kątem istniejące badania socjologiczne, doniesienia publicystyczne i przede wszystkim materiały autobiograficzne – pamiętniki, dzienniki, autobiografie. Trzon pracy stanowią orientacje temporalne i postawy wobec czasu społeczeństwa polskiego w latach osiemdziesiątych XX wieku, ale autorkę interesuje stosunek do czasu społeczeństwa polskiego w szerszej perspektywie.

W badaniach nad stylami życia odnotowano różne orientacje temporalne związane z płcią, wiekiem, przynależnością pokoleniową, ale najbardziej uderzająca była orientacja prezentystyczna. Jej ukształtowaniu sprzyjały uwarunkowania systemowe – sytuacje zależności i przymusu wynikające z poczucia braku kontroli nad wydarzeniami – jak również brak stabilności i niepewność towarzyszące społeczeństwu lat osiemdziesiątych. W ten sposób Tarkowska dokonała reinterpretacji wyników opisanych wcześniej

w artykule do „Kultury i Społeczeństwa” (1985), analizując – już po 1989 roku – otrzymane materiały w kontekście schyłku PRL-u.

W okresie transformacji ustrojowej Tarkowska (1996) badała dramatyczną polaryzację stylów życia społeczeństwa polskiego, związaną z posiadaną ilością czasu, którą nazwała nierówną dystrybucją czasu. Około jedna trzecia społeczeństwa odczuwała deficyt czasu, kolejna jedna trzecia – nadmiar czasu, ostatnia jedna trzecia znajdowała się pomiędzy: respondentom wystarczyło czasu na wszelkie aktywności i zostawało jeszcze trochę wolnego czasu dla siebie. Deficyt czasu odczuwały osoby pracujące zawodowo po 12–16 godzin na dobę, do siedmiu dni w tygodniu. Byli to przedsiębiorcy, właściciele firm, pracownicy wolnych zawodów, także politycy. Deficyt czasu kojarzony był z wysokim statusem społecznym, stał się więc do pewnego stopnia modny. Część respondentów dobrowolnie poświęcała cały swój czas pracy, z kolei inni byli zmuszeni do tego trudną sytuacją finansową. Tarkowska wyróżniła kilka cech stylu życia osób z deficytem czasu: 1) są to ludzie działania, lubiący ruch i zmianę; 2) mają poczucie odmienności od otoczenia związanej z szybszym tempem ich życia, czyli mającej wymiar temporalny; 3) mają świadomość negatywnych kosztów takiego sposobu życia w sferach życia rodzinnego, kulturalnego, zdrowia; 4) cechują się orientacją prospektywną.

Nadmiar czasu doskwierał tym, którzy w „młodym” kapitalizmie nie byli potrzebni – emerytom, rencistom, bezrobotnym. Tarkowska wyodrębniła następujące cechy stylu życia z nadmiarem czasu: 1) świadomość nadmiaru czasu i związana z tym nuda, monotonia, beznadziejność i szarość życia; 2) poczucie odmienności od otoczenia związane z innym wykorzystywaniem czasu, prowadzące do osamotnienia i izolacji; 3) depresja, myśli samobójcze, alkoholizm, konflikty rodzinne jako konsekwencje sytuacji bezrobocia; 4) utrwalanie się orientacji prezentystycznej.

Obraz ten pokazuje społeczeństwo polskie czasu transformacji jako rozciągnięte na kontinuum od orientacji skrajnie prospektywnej do skrajnie prezentystycznej z charakterystycznymi, towarzyszącymi tej orientacji temporalnej, cechami stylu życia. W tym artykule widać więc konkretnie charakter powiązań między orientacją temporalną a stylami życia w koncepcji Tarkowskiej. Orientacja temporalna jest tu kluczowym elementem stylu życia. Stosunek do czasu wiąże się z praktycznie wszystkimi nastawieniami i wyborami człowieka. Autorka nie próbuje odpowiedzieć na pytanie, czy styl życia wynika z orientacji temporalnej, czy orientacja temporalna ze stylu życia. Wydaje się, że takie pytanie w jej ujęciu byłoby bezprzedmiotowe. Zjawiska te są ze sobą w ścisłym związku i wzajemnie się warunkują.

W swoich obecnych analizach kulturowych polskiego społeczeństwa Tarkowska (2013) opiera się na wypracowanej wcześniej temporalnej koncepcji stylu życia. Pisząc o współczesnej kulturze, szczególnie na podstawie analizy mediów i zachowań kulturowych ludzi młodych, mówi o kulturze rozszerzonej teraźniejszości. Tak więc społeczeństwo

polskie zatoczyło koło i znów – podobnie jak u schyłku PRL-u – widoczny jest styl życia oparty na orientacji prezentystycznej. W obecnych warunkach jest to głównie związane z tym, co Ulrich Beck (2004) określił mianem społeczeństwa ryzyka, czyli indywidualną niepewnością swojego losu, powiązaną z trudnym rynkiem pracy oraz równie trudnym rynkiem matrymonialnym, w świecie, w którym ustalone konwenanse ustępują miejsca postępowaniu podyktowanemu odczuwanymi emocjami wobec ludzi i sytuacji. Rozszerzona teraźniejszość wynika również z bardzo dynamicznego tempa zmian, którego czynnikami są nowe technologie i kultura konsumpcyjna. Nie ma sensu wybiegać zanadto w przyszłość, trudno bowiem przewidzieć, co przyniesie; równocześnie nie ma sensu patrzeć w przeszłość, gdyż bezpowrotnie przemija i niełatwo z niej coś zachować dla teraźniejszości.

Style życia ludzi ubogich

Socjologia polska w okresie PRL-u w ograniczonym stopniu zajmowała się problematyką biedy, ponieważ ubóstwo było tematem tabu. Badania biedy na szerszą skalę rozpoczęły się po transformacji ustrojowej. Jednakże w badaniach tych skupiano się przede wszystkim na rejestracji „na gorąco” przejawów nowej biedy, związanej z przemianami ustrojowymi (Tarkowska 2000). Socjologiczne badania polskiej biedy w dłuższej perspektywie czasowej zapoczątkował międzynarodowy projekt badawczy *Social History of Poverty in Central Europe* uruchomiony w 1995 roku i kierowany przez Julię Szalai. W badaniu tym ze strony polskiej brali udział badacze z trzech ośrodków: łódzkiego – pod kierunkiem Wielisławy Warzywody-Kruszyńskiej, katowickiego – pod kierunkiem Kazimiery Wódz i warszawskiego – pod kierunkiem Elżbiety Tarkowskiej. Ośrodek warszawski zajmował się badaniem biedy wiejskiej i popegeerowskiej. Kolejne badanie, również zorientowane na dłuższą perspektywę czasową, to *Poverty, Ethnicity and Gender in Transitional Societies*, rozpoczęte w 1998 roku i kierowane przez Ivána Szelényiego. W tym badaniu ze strony polskiej Henryk Domański odpowiadał za badania ilościowe, Elżbieta Tarkowska zaś za badania jakościowe. W ramach badań jakościowych analizowano trzy ubogie społeczności lokalne na obszarach wiejskich: tradycyjną wieś rolniczą, osiedle popegeerowskie i wieś polsko-cygańską na polskim Spiszu – dla uchwycenia etnicznego wymiaru biedy (Korzeniewska, Tarkowska 2002). Badania kierowane przez Tarkowską ukazały główne cechy biedy w Polsce (Tarkowska 2005). Polska bieda to przede wszystkim bieda wsi, która jest rozproszona i trudna do uchwycenia. Polska bieda ma wymiar czasowy, często jest zjawiskiem długotrwałym lub nawet przekazywanym przez pokolenia. Istnieją regiony koncentracji ubóstwa na terenach byłych PGR-ów, ale także w miastach, są enklawy biedy w Łodzi, we Wrocławiu, na Górnym Śląsku. Juwenalizacja polskiej biedy oznacza, że wedle statystyk bieda częściej dotyka dzieci niż dorosłych. Wiąże się to z faktem, że szczególnie zagrożone biedą są rodziny wielodzietne. Specyficzna postać feminizacji ubóstwa w Polsce to nie tylko nierówności w makroskali, na przykład na rynku pracy, ale również w mikroskali

gospodarstwa domowego, ponieważ to kobiety w większym stopniu ponoszą ciężar ubóstwa: pożyczają, szukają pomocy w instytucjach, organizują konsumpcję. Ubóstwo jest głównie pochodną bezrobocia, choć silne jest też zjawisko *working poor*, czyli pracy za minimalną płacę.

W rekonstrukcji obrazu polskiej biedy szczególną rolę odegrał program badawczy wdrożony przez Tarkowską i jej współpracowników, a oparty w dużej mierze na założeniach pochodzących z wcześniejszych badań nad stylami życia kierowanych przez Sicińskiego, choć miał on też szersze inspiracje. Tarkowska (2000) powołuje się na cztery źródła inspiracji: 1) metodę rekonstrukcji historii rodzin socjologa Daniela Bertaux, 2) tradycję historii mówionej Paula Thompsona, 3) metodę zwielokrotnionych autobiografii antropologa Oscara Lewisa, która doprowadziła go do koncepcji kultury ubóstwa, oraz 4) wspomnianą metodologię badań nad stylami życia Andrzeja Sicińskiego. Metodologia badań biedy kierowanych przez Tarkowską to retrospektywne wywiady pogłębione z członkami biednych rodzin. Zgodnie z założeniami Bertaux i Thompsona, pytano o historię rodzin i wydarzenia z przeszłości. Posiłkując się Lewisem, zbierano kilka relacji w każdej rodzinie – w badaniach *Social History of Poverty in Central Europe* rozmawiano z trzema pokoleniami w rodzinach, zarówno z mężczyznami, jak i kobietami, i w rezultacie zgromadzono 72 relacje z 27 rodzin. Opublikowano zapisy części wywiadów, by umożliwić biednym mówienie własnym głosem (Tarkowska, Warzywoda-Kruszyńska, Wódz 2003). W badaniach *Poverty, Ethnicity and Gender in Transitional Societies* rozmawiano z ojcem i matką w badanych rodzinach, a także lokalnymi ekspertami, z racji zawodu stykającymi się z problemami społecznymi w miejscowości. Podążając za inspiracją z badań stylów życia zespołu Sicińskiego, zwracano uwagę na wszelkie aspekty życia codziennego.

Badania prowadzone pod kierunkiem Tarkowskiej pozwalają czytelnikowi – zgodnie z tytułem książki pod jej redakcją – zrozumieć biednego (Tarkowska 2000). Autorka skupia się na kulturowych aspektach ubóstwa i stylu życia ubogich. Kulturowe aspekty ubóstwa przedstawia dość szeroko, omawiając genezę i zastosowanie w badaniach kategorii kultury ubóstwa Oscara Lewisa, ukutej po to, by zrozumieć zachowania biednych. Kategoria stylów życia nie jest w badaniach omówiona teoretycznie, zamiast definicji autorka powołuje się na tradycję badań nad stylami życia w PRL-u. Próbując zrekonstruować wzajemne powiązania między pojęciami kultura i styl życia w tych badaniach, wydaje się, że kultura jest pojęciem szerszym, odnosi się do szerokiego, antropologicznego rozumienia terminu kultura, z kolei style życia odwołują się do wyborów dokonywanych przez jednostki w życiu codziennym. Opisując style życia ubogich mieszkańców wsi, trzeba zwrócić uwagę przede wszystkim na doraźność i perspektywę prezentystyczną, zależność od opieki społecznej, wielodzietność (która nie tyle wynika z decyzji jednostek, co jest traktowana raczej jako kwestia losu), brak kontynuacji edukacji i podejmowanie prac niewymagających kwalifikacji. Badania wskazały również na liczne strategie radzenia sobie z biedą, jak strategia emocjonalna (picie alkoholu, aby zagłuszyć problemy) z jednej strony i strategia aktywności (wzrost obowiązków

szczególnie kobiet w gospodarstwach domowych, by zaspokoić potrzeby domowników przy małym budżecie, szukać pożyczek i dodatkowych możliwości zarobku i zapomogi) z drugiej. Styl życia rodziców w biednych rodzinach często przejmują dzieci. Sposobem na „wyrwanie się” z biedy jest zdaniem rozmówców edukacja i znalezienie pracy. Te rodziny, w których dzieci kształcą się na poziomie ponadpodstawowym, mają inny styl życia niż większość badanych biednych rodzin, a doraźność i skupienie na teraźniejszości zostaje zastąpione staraniem o przyszłość i edukację dzieci.

Zakończenie

Po omówieniu kolejnych etapów zastosowania kategorii stylów życia w twórczości Elżbiety Tarkowskiej, można zauważyć, że autorka szczególną uwagę przykładła do wymiaru czasu: koncentrując się, po pierwsze, na międzygeneracyjnej zmianie i ciągłości stylów życia, a po drugie, na elemencie stylu życia, jakim jest orientacja temporalna badanych. W analizach Tarkowskiej orientacja prezentystyczna, czyli skupienie na teraźniejszości, znajduje się na pierwszym planie, zarówno w badaniach prowadzonych u schyłku PRL-u (1978–1980 i lata osiemdziesiąte), potem w okresie transformacji ustrojowej, jak i w badaniach prowadzonych po transformacji nad stylami życia ludzi biednych oraz w refleksji nad ponowoczesnym stylem życia. U schyłku PRL-u związane jest to z sytuacją przymusu, zależności i niestabilności przed transformacją ustrojową i dotyczy zróżnicowanych pod względem statusu części społeczeństwa. Po transformacji skupienie na teraźniejszości staje się różnicujące społecznie, jest cechą ludzi biednych. Ostatecznie w XXI wieku staje się również charakterystyczną cechą stylu życia ludzi młodych, żyjących w rozszerzonej teraźniejszości ze względu na bardzo dynamiczne tempo zmian technologicznych i społecznych. Wydaje się, że orientacja prezentystyczna, oznaczająca skupienie na najbardziej doraźnym i zmysłowo dostępnym odcinku linii czasu, jest pewnym ograniczeniem świadomości i stylu życia. Wedle badań empirycznych koreluje ona z nastawieniem na religię i rozrywkę, na poszukiwanie „doznań” (Tarkowska 1987b). W możliwościach człowieka i kultury jest orientacja na wszystkie trzy wymiary czasu: teraźniejszość, przeszłość i przyszłość. Orientacja prezentystyczna pojawia się, jak widzimy, w trudnych egzystencjalnie sytuacjach niestabilności i ryzyka. Nie wiem, czy jest to wniosek, pod którym podpisałaby się sama autorka, ale można sądzić, że obecna sytuacja społeczno-kulturowa jest trudna dla jednostek, na co wskazuje współcześnie panująca orientacja prezentystyczna jako jedna z dominujących charakterystyk ponowoczesnego stylu życia.

Bibliografia

Beck Ulrich, 2004, *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tł. Stanisław Cieśla, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Bourdieu Pierre, 2005, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, tł. Piotr Biłos, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- De Grazia Victoria, 2005, *Irresistible Empire: America's Advance Through Twentieth-century Europe*, Harvard University Press, Cambridge.
- Gdula Maciej, Sadura Przemysław, red., 2012, *Styl życia i porządek klasowy w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jacyno Małgorzata, 2012, *Styl życia*, w: Anna Giza, Małgorzata Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jawłowska Aldona, Mokrzycki Edmund, 1978, *Styl życia a przemiany struktury społecznej. Propozycja typologii historyczno-socjologicznej*, w: Andrzej Siciński (red.), *Styl życia: przemiany we współczesnej Polsce*, PWN, Warszawa.
- Korzeniewska Katarzyna, Tarkowska Elżbieta, 2002, *Spojrzenia na biedę: wprowadzenie*, w: Katarzyna Korzeniewska, Elżbieta Tarkowska (red.), *Lata tłuste, lata chude... Spojrzenia na biedę w społecznościach lokalnych*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Pawelczyńska Anna, Tarkowska Elżbieta, 1987, *Life Styles of Individuals and Families in Polish Cities*, w: J.P. Roos, Andrzej Siciński (red.), *Ways of life in Finland and Poland*, Avebury, Aldershot.
- Siciński Andrzej, 1987, *Typologies of Ways and Styles of Life*, w: J.P. Roos, Andrzej Siciński (red.), *Ways of life in Finland and Poland*, Avebury, Aldershot.
- Tarkowska Elżbieta, 1985, *Zróżnicowanie stylów życia w Polsce: pokolenie i płeć*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 29 (2).
- Tarkowska Elżbieta, 1987a, *Differentiation of Life Styles in Poland: Generation and Sex*, w: J.P. Roos, Andrzej Siciński (red.), *Ways of life in Finland and Poland*, Avebury, Aldershot.
- Tarkowska Elżbieta, 1987b, *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Zakład Narodowy im. Ossolineum, Wrocław.
- Tarkowska Elżbieta, 1992, *Czas w życiu Polaków. Wyniki badań, hipotezy, impresje*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 1996, *Czas społeczny w okresie przemian, czyli o nowych zróżnicowaniach społeczeństwa polskiego*, w: Michał Buchowski (red.), *Oblicza zmiany. Etnologia a współczesne transformacje społeczno-kulturowe*, Wydawnictwo ECO, Poznań.
- Tarkowska Elżbieta, red., 2000, *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Typografia, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 2005, *Bieda w Polsce w świetle badań jakościowych – próba podsumowania*, w: Stanisława Golinowska, Elżbieta Tarkowska, Irena Topińska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniki*, IPiSS, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 2009, *Źródła i konteksty socjologii życia codziennego*, w: Małgorzata Bogunia-Borowska (red.), *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, 2013, *Socjologia kultury współczesnej*, w: Anna Firkowska-Mankiewicz, Tatiana Kanasz, Elżbieta Tarkowska (red.), *Krótkie wykłady z socjologii. Kategorie, problemy, subdyscypliny*, Wydawnictwo APS, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta, Warzywoda-Kruszyńska Wielisława, Wódz Kazimiera, 2003, *Biedni o sobie i swoim życiu*, „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, Katowice.
- Wasilewski Jacek, 2006, *Formułowanie się nowej struktury społecznej*, w: Jacek Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.